

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

Comparing the Concept of Love and Its Functions in Poetries of Monzavi and Nâzim Hikmet*

Hamed Hosseinkhani

Abstract

1. Introduction

The concept of love with all its semantic realm and all its capacity to create and evoke emotions has always been present in the poetry and literature of various nations and cultures, especially in Persian literature. Love has permeated our literature in an aura from myths and legends to mystical secrets and everyday affections. This study focused on finding out whether there is a relationship between the concept of love and its multiple functions, in the poems of the contemporary Persian language poet Hossein Monzavi and Nâzim Hikmet, the great Turkish poet. If we find such an affinity, then we can contrast, assess and classify the prominent functions and elements of the concept of love in the works of the two poets. Following the American school of comparative literature, this contrastive study sought to find similar experiences and commonalities of the two poets in facing the reality and concept of love, and then its linguistic, emotional, social, aesthetic, etc. functions in the language and world of their poetry.

2. Methodology

First, an overview of the concept of love and its reflection in the poetry of two poets (Hossein Monzavi and Nâzim Hikmet) was presented, and then the elements and functions of the concept of love in their works were compared, analyzed and classified.

* Article history:

Received 17 October 2023

Received in revised form 22 October 2023

Journal of Comparative Literature

Year 15, No. 29, autumn and winter 2024

Accepted 23 October 2023

Published online: 20 February 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant professor of Persian language and literature department. Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: hamed.hosseinkhani@gmail.com.

3. Discussion

A contrastive analysis of different functions of the concept of love in the poetry of Monzavi and Nâzım kık met does not seek to prove the historical connection and directive interactions between the two poets' works but aims to specify the similarities and differences of these functions in the poetry of the two poets. Although chronologically, Monzavi could have been influenced by Nâzım kıkmet, whose works have been translated into Persian and known in Iran for years, upon further contemplation we find the poetic style, genre, world and language of Monzavi have no direct relationship with Nâzım kıkmet's poetry. Among the contemporary poets of Iran, Ahmad Shamlou, who developed modernism after Nima, by presenting prose poetry and creating important and successful works in this field, was influenced by the language, form and even the content of Nâzım's poetry. In an interview, Shamlou confirmed this influence: "One of those who strongly influenced my poetry, that is, instantly revolutionized my poetic style, is Nâzım (i)met (Mo(abi, (((: ((((

The emotional and lyrical function in the poetry of the two poets is one of the most powerful and prominent elements of their poetry, which has been analyzed by referring to examples of their poetic expressions and their roots.

Emotions in Hossein Monzavi's poetry represent one of the important elements of the artistic geometry of his poetry. Emotional expressions never subside in different stages of his life and the course of his poetry. His poetry is replete with representations of emotions such as joy, sadness, longing, fear, hope, expectations, the pain of separation, and lover's suffering: "The most important thing that has added to the prominence and impact of Monzavi's sonnets is the spirit of pure lyricism and the central role of love in his sonnets" (Hosseinkhani, 2005: 106). An analysis of the lived experiences of Monzavi and Nâzım Hikmet about love and being loved reflects a type of love in their works, which is the outcome of a kind of emotional behavior of the poets themselves and their romantic lives. In the book *Philosophy of Love*, the author refers to two important barriers to love in the contemporary world; One is the promotion of safe love in the sense that in the modern capital-oriented world, the riskiness of love, which is the natural recompense of love, is negated and safe love is promoted and thus love is diminished to the level of a

safe relationship, and the other flaw in our time is its denial and suppression.

Highlighting the dangerous nature of love is one of the bold functions of the concept of love in the poetry of Hossein Monzavi and Nâzım .i.met. This common and continuous function is predicted in the poetry of these poets; Because, in addition to a kind of cultural and collective belief in the reciprocity of suffering and love, Monzavi and Hikmet were victims of partings and heartbreaks, and part of their lived experiences has been formed in pain and suffering caused by love. Thus, they have numerous poems that have focused on this theme. In some of his poems, sometimes directly and sometimes with a symbolic expression, Nâzım kikmet considers the suffering lover to be the victim of the beloved. In the following poem, he points to the male bee as a symbol of love: "The male bees are trying to reach her. Finally, the strongest of them embraces her. Their connection did not last a second. He shook himself and the female bee separated from him. The male bee fell to the ground with his body torn to pieces".

The important point is that Hossein Monzavi and Nâzım kikmet are both the most capable poets of their era in creating the aesthetic functions of poetry. The aesthetics of the poetry of the two poets has a lot of power and attraction, and for this reason, each of them is considered an important and influential poet in their own culture and language. All the themes, concepts and contents of the poetry of the two poets are expressed with aesthetic function and artistic methods focusing on social and protest themes to the deepest human emotions and universal concepts. The concept of love in their poetry is based on their belief in love and their deep personal experiences of love and its representation in various linguistic and formal beauties. Using harmonized rhetorical techniques and effective image creation including similes and metaphors, Monzavi's poetry contains new compositions and optimally uses linguistic and musical capacities to turn romantic themes into powerful aesthetic elements of his poetry. That is, the most artistic language behaviors have appeared in his lyrical poems. His dynamic and creative images representing the beauty and heart-wining effects of the beloved are some of his most successful poetic techniques.

4. Conclusion

The present study showed that the concept of love is one of the main and most comprehensive thematic aspects and layers of meaning in the poetry of Hossein Monzavi and Nâzım Hikmet, with the difference that the world of Monzavi's poetry is based on the concept of love. However, due to metatextual issues, his lyric poems have also other functions. In contrast, the essence of Nâzım's poetry is the wisdom of struggle and protest. Moreover, due to his belief in the concept of love and his deep emotional experiences, the concept of love has found a special place in his poetry. Besides, the two poets' focus on love in their poetry based on their intellectual backgrounds and personal experiences has caused similar and close perceptions of the concept of love and has had similar manifestations in the layers and elements of their poetry.

Furthermore, the expressions of the concept of love in the poetry of these poets have led to multiple elements and functions, including the emotional and lyrical function, the social and protest function, the earthly and individual function, the aesthetic and lyrical function as reflected in the poetry of both poets. However, there are differences in linguistic representation of these themes in their poetry. Overall, the findings from this study indicated that the common functions of the concept of love in the poetry of two poets in two different countries, two languages and two different cultures confirm that a great and comprehensive human concept, such as love, can overcome many linguistic, social, climatic and artistic differences, become a common ground for literary and artistic works, and bring them closer together from different aspects. Thus, with comparative research, we can discover and reveal these common grounds and expand the cultural interactions between different nations through literature.

Keywords: Love, Function, Poetry, Monzavi, Nâzım Hikmet.

References [in Persian]

- Baghai, M., & Saber, Gh. (2009). *Kier Kegar and Iqbal, Philosophers of Love*. Tehran: Yadavaran Publisher.
- Hadilou, R. "Individuality in Hossein Monzavi's lyrical poems". *Baharestan Sokhan Quarterly*, No. 52, 175-196.

- Hafez (1999). *Divan*. Edited by Ghani and Qazvini, 4th edition, Tehran: Elm-o Sokhn Publications.
- Hashemi Kermani, j. (2021). *Mazhar al-Athar*. Edited and adapted by Hamed Hosseinkhani, 1st edition, Tehran: Mirase Maktub.
- Hikmat, N. (2016). *Where are your hands*. Translated by Ahmadpouri, 2nd edition, Tehran: Negah Press.
- Hikmat, N. (2019). *I love you like bread and salt*. Translated by Ahmadpouri, 17th edition, Tehran: Cheshme Press.
- Hikmet, N. (2017). *Nâzım Hikmet's love letters*. Translated by Elchin Hassanzadeh, 1st edition, Tehran: Ghatre Press.
- Hosseinkhani, H. (2005). *An essay on today's influential lyric poems*. Master's Thesis, Kerman: Shahid Bahonar University, Kerman.
- Irving, S. (2019). *The philosophy of love*. Translated by Meisam Mohammad Amini, Tehran: Nashre Now.
- Jimenez, M. (2011). *What is aesthetics?* Translated by Mohammad Reza Abul Qasimi, 1st edition, Tehran: Mahi Press.
- Kefafi Mohammad, A. (2003). *Comparative literature*. Translated by Seyed Hossein Seyedi, 1st edition, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mohseninia, N. (2014). *Comparative literature in the contemporary world*. 1st edition, Tehran: Elm-o Danesh Press.
- Mojabi, J. (2002). *Biography of Ahmad Shamlou*. 3rd edition, Tehran: Ghatre Press.
- Monzavi, H. (1992). *With love in the vicinity of disaster*. 1st edition, Tehran: Pazhang.
- Monzavi, H. (1994). *From Shukran and Sugar*. 1st edition, Tehran: Afarinesh.
- Monzavi, H. (1998). *From amber and camphor*. 1st edition, Tehran: Ketabe Zaman.
- Monzavi, H. (2001). *This paper dress*. 1st edition, Tehran: Naghmeh.
- Monzavi, H. (2005). *With Siavash in the fire*. 2nd edition, Tehran: Pazhang.
- Monzavi, H. (2006). *A collection of poems*. Edited by Hossein Fathi, 1st edition, Tehran: Negah.
- Monzavi, H. (2020). *From Termeh and Taghzul*. 11th edition, Tehran: Rozbahan.
- Saadi. (1991). *Saadi's love poems*. Edited by Kamali Sarvestani, 1st edition, Tehran: Nazar Press.
- Safavi, K. (2010). *Linguistics and Literature*. 1st edition, Tehran: Hermes

تطبیق کارکردهای مفهوم عشق در شعرهای منزوی و ناظم حکمت*

حامد حسینخانی^۱

چکیده

عشق به عنوان مفهومی جهان شمول، یکی از پرکاربردترین و پربسامدترین مفاهیم و درون مایه‌های آثار ادبی و شعر شاعران بوده و هست. آنان با شیوه‌ها و رویکردهای گوناگون و بر پایه‌ی زمینه‌های فکری و فرهنگی و تجربه‌های فردی و عاطفی خود، عشق را در آثارشان بازتاب داده‌اند. این مقاله با نظر به نقش برجسته مفهوم عشق در شعرهای غزل‌سرای معاصر، حسین منزوی و شاعر نامدار ترک، ناظم حکمت به تطبیق تحلیلی کارکردهای چندگانه مفهوم عشق در شعر دو شاعر پرداخته است. در این پژوهش که بر پایه‌ی مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی، صورت گرفته است، با ذکر نمونه‌ها و تحلیل آنها درمی‌یابیم که چند کارکرد مفهوم عشق، نقش محوری در زبان و جهان شعر دو شاعر دارد؛ کارکردهایی مانند عاطفی و تغزلی، اجتماعی و اعتراضی، فردی و زمینی، زیبایی‌شناختی و هنری. بنابراین، مفهومی جهان شمول مانند عشق، می‌تواند پشتوانه کارکردهای گوناگون، اما مشترک عناصر شعر دو شاعر، از دو فرهنگ و زبان متفاوت باشد.

واژه‌های کلیدی: عشق، کارکرد، شعر، منزوی، ناظم حکمت.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵ تاریخ بازنگاری: ۱۴۰۲/۰۷/۳۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۰۱

DOI: 10.22103/JCL.2023.22352.3678

نشریه ادبیات تطبیقی، سال پانزدهم، شماره بیست و نهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

صص ۱۱۷-۱۴۸

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسنده گان

۱. استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایان‌نامه:

hamed.hoseinkhani@gmail.com

۱. مقدمه

مفهوم عشق با همه قلمرو معنایی اش و با تمام ظرفیت مضمون آفرین و عاطفه برانگیزش در شعر و ادبیات ملت‌ها و فرهنگ‌های گوناگون و به‌ویژه در ادبیات فارسی همواره حاضر بوده است. عشق در هاله‌ای از اساطیر و افسانه‌ها تا راز و رمزهای عارفانه و مهرورزی‌های روزمره ادبیات ما را درنوردیده است. بسیاری از آفرینش‌های ادبی ممتاز و شاهکارهای شعری با جان‌مایه عشق و عاشقانگی پدید آمده و حتی باور به حقیقت عشق در ادبیات ما گاه تا سرحد دریافت‌های هستی‌شناسانه اوج گرفته است.

در ازل پر تو حسنت ز تجلی دم زد عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد
(حافظ، ۱۳۷۸: ۱۲۷)

عشق محوری در اندیشه شاعران معرفت جوی ما، مقوله‌ای ازلی و ابدی است و جهان‌نگری ویژه آنان را باز می‌نمایاند:

عشق از ازل است و تا ابد خواهد بود جوینده عشق بی‌عدد خواهد بود
فردا که قیامت آشکارا گردد هر دل که نه عاشق است، رد خواهد بود
(مولوی، ۱۳۸۰: ۲۰۸۶)

آنان عشق را سبب پدیداری هستی و بزرگترین سرمایه آدمی می‌شناسند؛ دریافتشان از مفهوم وجود و هستی، چیزی جز عشق نیست؛ عشق را هم سبب آفرینش و هم بزرگترین راز هستی می‌دانند.

نیست به جز عشق در این پرده کس اول و آخر همه عشق است و بس
(هاشمی کرمانی، ۱۴۰۰: ۱۰۹)

عشق، خاستگاه تمام کمال‌ها، زیبایی‌ها، فضیلت‌ها و مایه رستگاری انسان قلمداد شده است:
زهی عشق، زهی عشق که ما راست خدایا چه نغز است و چه خوب است و چه زیباست خدایا!
(مولوی، ۱۳۸۰: ۹۲)

با این نگاه، دل آدمی کانون عشق و جایگاه محبت معشوق جاودانه است و هر آنچه که مظهر و آیت اوست، شایسته عشق و زیدن است؛ یعنی تمام پدیده‌ها و آفریده‌ها.

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست
(سعدی، ۱۳۷۰: ۴۶)

ماجرای پر دامنه عشق در شعر شاعران جهان و ایران، تمام ناشدنی است.

شاعران معاصر نیز در همه زبان‌ها و فرهنگ‌ها، با شعر عاشقانه و بیان تغزلی به فراخور جهان‌نگری خویش و متأثر از تجربه‌های عاطفی، پیرامونی، احوال‌زمانه و حتی اوضاع سیاسی و اجتماعی زیسته‌اند. در شعر و اندیشه شاعران معاصر جهان نیز با پشتوانه مکتب‌های فکری و فلسفی متنوع در سده اخیر، از عشق سخن‌های فراوانی به میان آمده است. رمبو می‌گوید: «عشق یک تعهد ابدی است.» (رمبو، نقل از: ماکان و صابر، ۱۳۸۸: ۲۹۵) در این میان غزل‌های عاشقانه حسین منزوی غزل‌سرای معاصر که جایگاهی مهم در شعر امروز دارد، عشق را به عنوان یک حقیقت پایان‌ناپذیر بازنمایی کرده است و کارکردهای عاطفی، زیبایی‌شناختی و حتی اجتماعی عشق در غزل‌های منزوی از ویژگی‌های برجسته شعر اوست.

از سویی دیگر رویارویی شاعر مبارز و نوگرای ترک، ناظم حکمت با جریان عشق و عاشقانگی در شعر، برای نگارنده قابل توجه و تأمل بود. تجربه‌های عاشقانه زندگی ناظم حکمت از فردی‌ترین عواطف تا اعتراض‌ها و عصیان‌های سیاسی و اجتماعی او را دربر گرفته است.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

مسئله اصلی در این پژوهش این است که نسبتی بین مفهوم عشق و کارکردهای چندگانه آن، میان شعر شاعر پارسی زبان معاصر، حسین منزوی و ناظم حکمت، شاعر بزرگ ترک، برقرار است و اگر این چنین نسبتی را بیابیم می‌توانیم به مقابله و سنجش و طبقه‌بندی کارکردها و محورهای برجسته مفهوم عشق در آثار دو شاعر پردازیم.

این مقابله و تطبیق که بر پایه مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی به سامان می‌رسد، درصدد یافتن تجربه‌های مشابه و زمینه‌های مشترک دو شاعر در مواجهه با واقعیت و مفهوم

عشق و سپس کارکردهای زبانی، عاطفی، اجتماعی، زیبایی‌شناختی و غیره آن در زبان و جهان شعر آنهاست. در واقع این مقاله به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد:

۱. آیا مفهوم و درون مایه عشق در شعر این دو شاعر حضوری برجسته و مستمر دارد؟

۲. اگر چنین است و آثار این دو شاعر، عشق‌محورند، آیا درک و دریافت و تجربه‌های فردی و انسانی آنها از مفهوم عشق و سپس کاربست آن در شعرشان نزدیک به هم یا متفاوت است؟

۳. اگر نزدیکی و همسانی‌هایی در این زمینه است، آیا مفهوم عشق، کارکردهایی چندگانه و مشابه نیز در شعر دو شاعر پیدا کرده‌اند؟ آن کارکردها چه هستند؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیشینه‌های این تحقیق دو دسته‌اند: یکی منابع کلی که درباره مفاهیم، نظریه‌ها و رویکردها و مکتب‌های ادبیات تطبیقی بحث می‌کنند؛ مانند کتاب «ادبیات تطبیقی در جهان معاصر» به قلم ناصر محسنی‌نیا. دیگر، منابع و نوشته‌هایی که به درون مایه عشق در شعر دو شاعر (منزوی و ناظم) پرداخته‌اند؛ مانند مقاله «فردیت عشق در غزلیات منزوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، با موضوع «جستاری در غزل تأثیرگذار امروز»، مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی تطبیقی عاشقانه‌های احمد شاملو و ناظم حکمت». همچنین مقاله «ساختار افق در شعر ناظم حکمت»

البته در این مقاله با رویکردی تازه به تطبیق و مقایسه درون مایه‌ای مهم چون عشق و سپس تطبیق و طبقه‌بندی کارکردهای گوناگون آن در زبان شعر منزوی و ناظم پرداخته‌ایم که تاکنون با چنین رویکردی هیچ کار پژوهشی در این زمینه صورت نگرفته است؛ یعنی هدف این پژوهش تنها مقایسه عاشقانه‌های دو شاعر نیست، بلکه تأکید بر کارکردهای مشابه و مشترک مفهوم عشق در شعر دو شاعر و تطبیق و تحلیل این کارکردها، مدنظر بوده است. با توجه به این رویکرد، ضرورت و اهمیت این پژوهش بیشتر نمایان می‌شود.

۲. بحث و بررسی

ابتدا نمایی کلی از مفهوم عشق و حضور آن در ساحت شعر دو شاعر (حسین منزوی و ناظم حکمت) ارائه می‌شود و سپس به تطبیق و تحلیل و طبقه‌بندی محورهای کارکردهای مفهوم عشق در آثارشان می‌پردازیم.

۲-۱. عشق و شعر حسین منزوی

حسین منزوی زاده ۱۳۲۵ خورشیدی در شهر زنجان است. با انتشار اولین مجموعه شعرش در سال ۱۳۵۰ با نام «حنجره زخمی تغزل» حضور جدی خود را در عرصه شعر پس از نیما اعلام کرد و در طول حدود چهار دهه پرتلاطم، یکی از شاعران و غزل سرایان پیشگام، اثرگذار و مهم بود و چندین کتاب شعر منتشر کرد. مجموعه‌هایی مانند از «ترمه و تغزل»، «عشق در حوالی فاجعه»، «از شوکران و شکر»، «با سیاوش از آتش» و غیره.

منزوی از جایگاه مهمی در نزد عموم شعر دوستان و البته شعر شناسان و مخاطبان جدی شعر امروز برخوردار شد. چندی پس از درگذشت شاعر در آغاز دهه هشتاد، کلیات حسین منزوی نیز چاپ و منتشر شد.

با تأملی در سیر شاعری منزوی و بررسی آثار نسبتاً پرشمار او می‌بینیم که در تمام دوره‌های زندگی پرفراز و نشیب او، عشق، به عنوان یک آبر مفهوم و حقیقت فناپذیر در شعر او به گوناگونی، روایت و تصویر شده است. عشق در شعر او از حالت‌های اساطیری و رمزی گرفته تا فردی‌ترین تجربه‌ها، حضور دارد.

نام من عشق است، آیا می‌شناسیدم؟ با شما هستم، شماها می‌شناسیدم؟
(منزوی، ۱۳۷۷: ۱۲۳)

به گواهی آثار منزوی، غزل و تغزل برای او اصل است و می‌دانیم که جوهره غزل و سخن تغزلی، عشق است، حضور عاشق و معشوق و عشق، با شیوه‌های گوناگون بیانی در غزل‌ها و جهان شاعرانه منزوی، بی‌وقفه ادامه دارد. از آنجا که منزوی غزل‌سرایی چیره دست است، طبعاً عاشقانه‌سرایی، تمام عیار به شمار می‌رود. البته در عاشقانه‌های پرعاطفه و پرسوز و گداز او که حاصل تجربه‌های فردی شاعرانند، هم ردپای نوعی جهان‌نگری اسطوره‌ای و

عرفانی و هم رگه‌هایی از حماسه و خشم و اعتراض و نقد اجتماعی و دغدغه‌های انسانی نمایان است.

نشان عشق در آنان بین که بر سرِ دار دریده جامهٔ خونین‌شان به تن کفن است
 چه عاشقان! که خط وصلشان به جوهرِ خون نوشته با قلم سُریشان به روی تن است
 ستاره‌ای ست به پیشانیِ شکستهٔ دوست که از درخشش آن آفتاب، شب‌شکن است
 (منزوی، ۱۳۷۳: ۱۳۰)

عشقی که منزوی از آن سخن می‌گوید، هرچند گاهی در ژرف ساخت، همان تصویر رمزآلود و اساطیری معشوق جهان شرقی و سنت تغزلی شعر پارسی است، اما در عینیت شعر او تصویری از معشوق جهان مدرن را می‌بینیم که زمینی است و در تمام وقایع زندگی پا به پای عاشق حضور دارد؛ ماجرای عشق او یکسویه نیست و بسیاری از بازنمودهای عاشقانهٔ شعر دربارهٔ او از فردیت شاعر و تجربه‌های زندهٔ او سرچشمه می‌گیرد.

عشق در آمیخته با خطر و رنج و امید که هم در واگویی‌های عاطفی شاعر و هم در گزاره‌های هستی‌شناسانهٔ او نمود دارد؛ هم در لایه‌های معنایی غزل او هم در تکاپوهای زبانی و بلاغی اثرگذار است.

بوی پیراهن یوسف، نرسید می‌وزد، باد ولی هجرانی است
 دار و تیشه، همه آسودگی‌اند عشق‌بازی، به بدان آسانی ست
 معنی عشق، پیرس از مجنون که همه بی سر و بی سامانی ست

(منزوی، ۱۳۷۱: ۹۸)

با دقت در زبان شعر منزوی، روشن می‌شود که اگرچه ویژگی‌های شعر او در لایه‌های زبان و نشانه‌های خلاقانهٔ او معطوف به همین عشق باوری هست، اما مقوله و مفهوم عشق، گویی دامنه‌ای فراتر از زبان شعر او دارد.

درواقع عشق در شعر او هم اثرگذار بر توانش‌های زبانی شعر است و هم به قلمرو «فرازبان» شاعر، تعلق دارد. به این معنا که عشق در بخش‌های غایب زبان منزوی با تمام ماهیت عاطفی و فکری به مثابه پشتوانهٔ عناصر حاضر و آشکار زبان شعر او نقش ایفا

می‌کند. برخی از منتقدان ادبی امروز، معتقدند فرا زبان، می‌تواند واقعیت پنهان زبان باشد. «راسل» فرا زبان را «صورت تکوین یافته‌ای از زبان اولیه و [Primary language] می‌داند و واژه‌هایی چون اعتقاد و آرزو داشتن را متعلق به چنین زبانی در نظر می‌گیرد.» (راسل، نقل از: صفوی، ۱۳۸۹: ۲۲۲) بر این پایه، مفهوم عشق در شعر منزوی به گونه‌ای با قلمرو فرا زبان شعر او پیوندی استوار دارد.

باری در بخش تطبیق و تحلیل کارکردهای مفهوم عشق، در شعر منزوی و ناظم حکمت، نمونه‌های بیشتری از شعر منزوی، همراه با طبقه‌بندی محورهای شعر او از این منظر، مطرح شده است.

۲-۲. عشق و شعر ناظم حکمت

ناظم حکمت که پدر شعر نوین ترکیه، لقب گرفته است ۱۵ ژانویه ۱۹۰۲ در شهر «سلانیک» (یکی از شهرهای بزرگ یونان که جزو امپراطوری بزرگ عثمانی بود) زاده شد. سال‌هایی را در روسیه علوم سیاسی و اقتصاد خواند. زندگی ناظم حکمت پر از رویدادهای شگفت و پرتلاطم است. این شاعر انقلابی سال‌های بسیاری را در تبعید و زندان گذراند و اندیشه‌های کمونیستی از او شاعری آزادی‌خواه و معترض و شورشی ساخته بود. تمام چهار دهه فعالیت ادبی و سیاسی، زندگی او سرشار از تجربه‌های عاشقانه و عشق‌ورزی‌های پی در پی بود. او پنج بار ازدواج کرد و بسیاری از شعرهای پرسوز و گداز عاشقانه او، ره‌آورد همین آشنایی‌ها و جدایی‌هاست. در گفته‌های شاعر آمده است که زندگی بدون عشق، برایش مفهومی ندارد. (حکمت، ۱۳۹۶: ۵)

ناظم حکمت شاعر، روزنامه‌نگار و نمایشنامه‌نویس بود و در طول چهل سال فعالیت ادبی کتاب‌هایی مهم منتشر کرد و در میان جوانان و مخاطبان ترکیه و روسیه و فرانسه و دیگر کشورهای جهان جایگاهی ویژه پیدا کرد. آثاری مانند «کجاست دستان تو»، «تو را دوست دارم چون نان و نمک»، «دنیا را گشتم بدون تو» و غیره. (حکمت، ۱۳۹۵: ۱۲) «ناظم از سوی مادر با زبان فرانسه و هنر شعر و نقاشی آشنا شد و از سوی پدر با سنت شعری

عثمانی و شعر مولوی مانوس شد.» (همان: ۱۷) او در سوم ژوئن ۱۹۶۳ در سن ۶۱ سالگی، بر اثر حمله قلبی درگذشت. (ناظم حکمت، ۱۳۹۶: ۲۱)

شعر ناظم حکمت از منظر مسئله عشق و نمود عواطف بسیار نیرومند است؛ چراکه بازتاب مستقیم تجربه های زیسته شاعر و روحیه لطیف و روان بی قرار و احساسات پرخروش اوست.

آثار او از گره خوردگی اندیشه های انقلابی و رویکردهای اعتراضی و آزادی خواهانه با تجربه های مکرر عاشقانه و روابط عمیق عاطفی و شعرش از مبارزه و عشق پدید آمده است؛ چنان که زندگی او این گونه بوده است.

او حتی در تنهایی فرساینده زندان های طولانی، عاشقانه می سراید و آنگاه که در کنار همسر و محبوب خود در آرامش خانه، زندگی را می گذراند از رنج و درد هموعان و سایه سیاه خفقان و ستم سخن می گوید:

«چه زیباست به یاد آوردنت/ در میان خبرهای مرگ و پیروزی/ در زندان/ آنگاه که عمرم از چهل

سالگی گذشته/ چه زیباست به یاد آوردنت...» (حکمت، ۱۳۹۶: ۱۲)

عاشقانه های ناظم حکمت، بیشتر بازنمایی مفهومی از عشق است که در دوره مدرن می شناسیم؛ کاملاً واقعی و بر پایه روابط و عواطف دو سویه و جاری در جزئیات و روزمرگی های زندگی. این عشق، همگام با رویدادهای اجتماعی و سیاسی، گاه در تعارض با آنها و گاه همپای آن اتفاقات پیش می رود. در ادامه این پژوهش، نمونه ها و تحلیل های کامل تری آمده است.

۲-۳. تطبیق کارکردهای عشق در شعر دو شاعر بر پایه مکتب آمریکا

با توجه به اینکه مفهوم عشق از مهم ترین درون مایه های شعر منزوی و ناظم است، می تواند کارکردهایی چندگانه در شعر آنان داشته باشد. یافتن، تحلیل و طبقه بندی این کارکردها همراه با تطبیق و مقایسه آنها و سپس دستیابی به نتایجی، مسیر و هدف این پژوهش است.

سالهاست که تطبیقِ درون مایه‌ها یا شگردهای زبانی و عناصر ادبی و هنری در آثار دو نویسنده یا شاعر با شیوه‌هایی و بر پایهٔ مکتب‌های گوناگون ادبیات تطبیقی مطرح و متداول است.

در این میان، مکتب موسوم به مکتب آمریکایی بر خلاف مکتب فرانسه، به شرط اثرگذاری و اثرپذیری مستقیم‌اعتنایی ندارد. «در مکتب آمریکایی پژوهشگر ادب تطبیقی به دنبال ارتباط تاریخی نیست؛ بلکه تاریخ فقط تکیه گاه اوست نه چیزی بیشتر.» (محسنی نیا، ۱۳۹۳: ۱۳۹)

بنابراین شباهت‌های اندیشگانی، زبانی و بلاغی، میان آثار دو شاعر یا نویسندهٔ غیر همزبان یا حتی همزبان، میان دو جریان و مکتب و حتی میان ادبیات و هنرهای دیگر، امروزه از حوزه‌های گسترده و مهم پژوهش‌های تطبیقی است. «ادبیات تطبیقی آمریکایی به لحاظی در نقطهٔ مقابل ادبیات تطبیقی فرانسه قرار می‌گیرد؛ زیرا در ادبیات تطبیقی فرانسه، مقصود اصلی، کشف حوزه‌های تأثیر و تأثر است.» (لکافی، ۱۳۸۲: ۱۹)

با این توضیح، تطبیق کارکردهای گوناگون مفهوم عشق در شعر منزوی و ناظم حکمت نه برای اثبات ارتباط تاریخی و اثرپذیری مستقیم که بر پایهٔ شناخت و تحلیل همسانی‌ها و تفاوت‌های این کارکردها در شعر دو شاعر است. اگرچه منزوی به لحاظ تأخر تاریخی می‌توانسته از ناظم حکمت که آثار او سالها در ایران ترجمه و شناخته شده است، اثر پذیرفته باشد؛ اما با اندک دقتی روشن می‌شود که سبک و شیوه و جهان و زبان شعر منزوی با شعر ناظم حکمت، نسبت مستقیمی ندارد. در میان شاعران معاصر ایران، احمد شاملو که نوگرایی را پس از نیما، با ارائه شعر منشور و خلق آثاری مهم و موفق در این قلمرو تکامل بخشید، متأثر از زبان و فرم و حتی محتوای شعر ناظم بوده است. شاملو در مصاحبه‌ای به این اثرپذیری اشاره کرده است: «یکی از کسانی که روی شعر من به شدت تأثیر گذاشت، یعنی در یک آن، تصحیح‌مداری انجام داد؛ در یک زوایه ۱۸۰ درجه‌ای، ناظم حکمت است.» (مجبایی، ۱۳۸۸: ۷۵۱) به هر روی، شعر منزوی و ناظم حکمت از منظر

پژوهش تطبیقی مکتب آمریکایی، با محوریت مفهوم عشق و کارکردهای آن در شعر دو شاعر، جذائیت و اهمیت دارد.

۲-۳-۱. کارکرد عاطفی و تغزلی در شعر دو شاعر

یکی از طبیعی‌ترین و پربسامدترین کارکردهای مفهوم عشق، کارکرد عاطفی آن در زبان شعر و پی‌آمد آن بیان و سخن عاشقانه است که از آن به تغزل نیز، تعبیر می‌شود. به این معنا که جوهره تغزل، بیان حالات عاطفی نسبت به معشوق است.

کارکرد عاطفی و تغزلی در شعر دو شاعر، از نیرومندترین و برجسته‌ترین حوزه‌های شعر آنان است که با ذکر نمونه‌هایی از سراینده‌گان و مقایسه و تحلیل آنها و توجه به سبب‌های آن، واکاوی شده‌است.

عناصر احساس و عاطفه در شعر حسین منزوی یکی از بنیان‌های مهم هندسه هنری شعر اوست. بیان عاطفی در دوره‌های مختلف زندگی و در سیر شاعری او هرگز فروکش نمی‌کند. شعر او سرشار از بازنمایی عواطفی چون شادی، اندوه، حسرت، بیم، امید، انتظار، درد جدایی و رنج‌های عاشق است. «آنچه که بیش از هر عاملی، سبب برجستگی و تأثیرگذاری غزل منزوی شده است، روح تغزل ناب و عشق محوری غزل اوست.» (حسینخانی، ۱۳۸۴: ۱۰۶)

تجربه‌های زیسته منزوی و ناظم حکمت در حوزه عشق و دوست داشتن، در آثار آنان عشقی را باز می‌نمایاند که حاصل نوعی سلوک عاطفی خود شاعران و راوی زیستن عاشقانه آنهاست، این صداقت در عاشقانه‌های منزوی و ناظم حکمت، همدلی و عواطف مخاطب را برمی‌انگیزد:

عاشقانه سرب‌بنه به روی شانهام	گوش کن به نغمه‌های عاشقانه‌ام
سوگوار و گریه‌ناک و بی‌ترانه بود	از تو پیش‌تر، فضای آشیانه‌ام
اینک این منم، در فضای پرسرور	با طنین شادمانه ترانه‌ام ...

(منزوی، ۱۳۸۸: ۶۷)

در این غزلِ منزوی، شادی و شادمانگی شاعر از حضور و دیدار یار، وجه غالب عاطفی شعر است. چنانکه در این شعر ناظم حکمت:

«لباسی را که در نخستین دیدارمان به تن داشتی، بیوش / خود را زیبا کن / بر موهای اطلسی بزن / و پیشانی باز و سفید بوسه خواهم را بلند کن / امروز؛ نه ملال، نه اندوه / امروز؛ محبوب ناظم حکمت باید که زیبا باشد ...» (حکمت، ۱۳۹۵: ۱۱۸)

غم دوری و درد جدایی و دلتنگی‌های عمیق پربسامدترین کنش‌های عاطفی دو شاعر در شمار زیادی از آثارشان است. منزوی و ناظم هر دو از جدایی و دوری که اتفاقاً تجربه فردی این شاعران نیز هست، با لحنی پرسوز و گداز می‌سرایند:

دیدار جهان بی تو غم‌انگیز شد، ای یار! / انگار بهاری است که پاییز شد، ای یار!
چندانکه مرا جای تهی شد ز می وصل / جانم ز تمنای تو، لبریز شد ای یار!...

(منزوی، ۱۳۷۱: ۹)

در غزلی دیگر:

معشوق من! بعد از توجایت همچنان خالی است / خالی است جایت در دلم تا جاودان، خالی است
جز تو برای عشق، کس کاری نخواهد کرد / وقتی نباشی، بی تو، شهر از عاشقان خالی است
جز تو زنی آغوش من را پر نخواهد کرد / تو می‌روی و تا ابد این آشیان خالی است...

(همان، ۶۸)

گریستن از سرِ درد که نشانه دلتنگی و اندوه فراوان شاعر از درد جدایی است، در این شعر، محورِ عنصرِ عاطفه است:

چشمان تو که از هیجان گریه می‌کنند / در من هزار چشم نهان گریه می‌کنند
شاید که آگهند ز پایان ماجرا / شاید برای هر دویمان گریه می‌کنند
وقتی تو گریه می‌کنی ای دوست در دلم / انگار ابرهای جهان گریه می‌کنند...

(منزوی، ۱۳۸۸: ۲۱۸)

اندوه دوری ناظم با سال‌های فرساینده زندان همراه است و در بسیاری از شعرهای او تبلور یافته است:

چه زیباست به یاد آوردنت/ در میان خبرهای مرگ و پیروزی/ در زندان/ آنگاه که عمرم از چهل سالگی گذشته/ چه زیباست به یاد آوردنت/ روی یک پارچه آبی رنگ/ که دست و گیسوانت فراموش شده در آن... (حکمت، ۱۳۹۶: ۱۲)

در شعرهای عاشقانه ناظم که با درد دوری و زندان و تبعید در آمیخته اند، اندوه عمیق، رنگ یأس می گیرد و سایه نوعی نهیلیسم بر جهان شعر او سنگینی می کند: همسرم/ زندگی ام! / پیرایه ام / به مرگ می اندیشم / رنگ های قلبم بیشتر می گیرد/ روزی در بارش برف / یا شبی / یا در هُرم نیمروزی / کدام یک از ما، اول خواهد مرد / چگونه؟ / کجا؟ ... (حکمت، ۱۳۹۸: ۲۶)

واگویه های عاشقانه و اندوهبار ناظم حکمت، برآمده از تجربه های عمیق عاطفی های اوست؛ به تعبیری این دست از شعرهای شاعر، برمی نمایاند که بار عاطفی شعر او از حالات مستمر عاطفی درونی شده سراینده، حاصل شده است؛ به همین سبب باورپذیر و اثرگذار است. این ویژگی در شعر منزوی نیز، نمایان و ملموس است که نمونه هایی ذکر شد. در یک روز بهاری وارد صوفیه شدم عزیزم/ شهر مادری تو بوی کاج می داد/ این هم سرنوشت من است/ که دنیا را بگردم بدون تو...

(حکمت، ۱۳۹۵: ۲۰۷)

اوج نمود عاطفی شعر ناظم، در آثاری است که شاعر، دل بستگی و دوست داشتن عمیق معشوق را واگو می کند: تو را دوست دارم/ چون نان و نمک/ چون لبان گر گرفته از تب/ که نیم شبان در التهاب قطره های آب/ بر شیر آبی بچسبند...

(حکمت، ۱۳۹۸: ۳۹)

به هر روی در حوزه کارکردهای عاطفی می توان نمونه های فراوان ارائه کرد. با تأمل در شعر این دو شاعر از منظر عنصر عاطفه، روشن می شود که کنش های عاطفی این شاعران فراگیر و عمیق است و از نوع بیان احساسات زود گذر نیست.

۲-۳-۲. بلاخیزی و خطر آمیزی عشق در شعر دو شاعر

در فرهنگ ما و بسیاری از ملل، دیگر خواهی و عشق همواره در آمیخته با دشواری‌ها و رنج‌های بسیار است. از ملامت و سرزنش گرفته تا آوارگی‌ها و سفرها و خطرهای فراوان. در اندیشه شاعران بزرگ پارسی سرا نیز بلاخیزی عشق و سختی‌های زیاد آن، برجسته و پر اهمیت است و با شیوه‌های گوناگون بیان شده است؛ از «عشق ز اول سرکش و خونی بود» گرفته تا «که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکل‌ها».

عاشق راستین با آگاهی از این دشواری‌ها و رنج‌های و بلاها و ملامت‌ها پا به وادی عشق می‌گذارد و چنان فانی در معشوق می‌شود و آن چنان تا غایت دوست داشتن دیگری (معشوق) پیش می‌رود که از آن همه مصائب، خم به ابرو نمی‌آورد. بر این پایه، اگر عاشق لب به شکوه باز کند یا از ملامت‌ها برنجد و یا از بلا پرهیزد، فقط لاف عشق زده است. وفا کنیم و ملامت کنیم و خوش باشیم که در طریقت ما کافری است رنجیدن (حافظ، ۱۳۷۸: ۲۸۲)

یا:

فراز و نشیب بیابان عشق دام بلاست کجاست شیردلی کز بلا نپرهیزد
(همان، ۱۱۲)
لاف عشق و گله از یار زهی لاف دروغ عشقبازان چنین مستحق هجرانند
(همان، ۱۳۸)

قابل توجه است که امروزه نیز شماری از متفکران و فیلسوفان غرب نیز درباره ماهیت خطر آمیز و بلاخیز عشق دیدگاه‌هایی مهم، مطرح کرده‌اند.

در کتاب فلسفه عشق از دو آسیب مهم عشق در دنیای معاصر، سخن به میان آمده است؛ یکی تبلیغ عشق بی خطر به این معنا که در دنیای سرمایه‌محور امروز، خطر پذیری عشق که تاوان طبیعی دیگر خواهی است، نفی می‌شود و از عشق ایمن سخن گفته می‌شود؛

چرا که عشق را در حد یک رابطه ایمن تقلیل داده است و دیگر آسیب عشق در دوران ما، انکار و حاشا کردن آن بیان شده است. (سینگر، ۱۳۹۸: ۶۸-۶۲)

با توجه به این پیشینه‌ها و دیدگاه‌ها، یکی از رویکردهای شعر شماری از شاعران معاصر به سوژه عشق، برجسته کردن خاصیت خطر خیزی عشق است. به ویژه این رویکرد به یکی از کارکردهای پررنگ مفهوم عشق در شعر منزوی و ناظم حکمت بدل شده است. این کارکرد مشترک و مستمر، در شعر این شاعران دور از انتظار هم نیست؛ چرا که افزون بر نوعی باور فرهنگی و جمعی به التزام رنج و عشق، منزوی و حکمت هر دو زخم خوردگان فراق‌ها و دل‌باختگی‌های درد آور بوده‌اند و بخشی از تجربه‌های زیسته آنها در همین بستر رقم خورده است. شمار شعرهایی که در آثار متعدد آنها بر همین محور و با این درون مایه پیش روی ماست، کم نیستند.

جز تو موجی بی قرار ای عشق در عالم نبود هفت دریا پیش توفان تو جز شبم نبود ...
(منزوی، ۱۳۷۳: ۲۴۹)

به خون کشیده شدن عاشق بارها در شعر منزوی تصویر شده است:

تویی آنکه عاشقت را، دل پاره پاره باید به نشان عشق از خون، تن پرستاره باید
نه هر آنکه دل بیازد، به وصال می برازد که از او کشیده در خون، سر چوب پاره باید...

(همان: ۱۴۵)

منزوی تمام سرنوشت و چگونه زیستن آدمی را به عشق گره زده است:

عشق گاهی زندگی ساز است و گاهی زندگی سوز تا پریزاد من از بهر کدما من خواهد آمد

(منزوی، ۱۳۹۹: ۳۴)

روایت شاعرانه منزوی از عاشق، بر اساس بی‌پروایی و خطر پذیری اوست:

آن نه عشق است که بتوان بر غمخوارش برد تا توان طبل زنان بر سر بازارش برد
عشق می‌خواهم از آن سان که رهایی باشد هم از آن عشق که منصور سرِ دارش برد
عاشقی باش که گویند به دریا زد و رفت نه که گویند خسی بود که جو بارش برد...

(همان: ۴۸)

ناظم حکمت نیز را در برخی از شعرهایش، گاه مستقیم و گاه با بیانی نمادین، عاشق

رنج دیده را قربانی معشوق می‌داند. در سطوری از شعر زیر، زنبور نر، نماد عاشق است:
 ... زنبورهای نر در تلاش رسیدن به او/ سرانجام قوی‌ترین آنها او را به برکشید/ پیوندشان ثانیه‌ای طول
 نکشید/ تکانی به خود داد و ماده زنبور از او جدا شد/ زنبور نر/ با تن تکه تکه شده/ بر خاک افتاد.
 (حکمت، ۱۳۹۵: ۱۵۲)

درد و رنجی که ناظم از آن سخن می‌گوید زاییده عشق است. گاهی این عشق آمیزه‌ای از
 دو وجه است؛ عشق به وطن و عشق به همسر:

همسرم/ این دوازدهمین سال در حسرت بودن است / دوازدهمین سال/ قلبم در حد سرریز شدن، پراست/
 با صدا کردن استانبول، نام تو را به یاد می‌آورم/ تو همچون شهرم زیبایی/ و شدم همچون تو دردناک و
 محزون. (حکمت، ۱۳۹۶: ۱۵)

دشواری جدایی در شعر ناظم حکمت از بزرگ‌ترین و دردناک‌ترین خطرهای عشق
 ورزیدن است:

جدایی، پلی در میان/ از مو باریک‌تر، از خنجر تیز/ از خنجر تیزتر/ از مو باریک‌تر/ جدایی پلی در میان/
 حتی اگر زانو به زانو با تو نشسته باشم. (همان: ۱۲۲)
 اگر یک بار دیگر در باز می‌شد/ و من در این خانه پا می‌نهادم/ باز همین گونه می‌زیستم، غرق در خون/ اما
 با عشق و جنون (حکمت، ۱۳۹۵: ۱۵۵)

۲-۳-۳. کارکرد اجتماعی و اعتراضی عشق در شعر دو شاعر

یکی از کارکردهای پر بسامد مفهوم عشق در شعر هر دو شاعر، در آمیختگی بیان و لحن
 عاشقانه با خشم و خروش و اعتراض اجتماعی و دغدغه‌های انسانی است. برای تحقق چنین
 کارکردی هر کدام از شاعران تمهید و شیوه‌هایی را به فراخور ظرفیت‌های زبانی و
 تجربه‌های فرامتنی (مسائل اجتماعی، سیاسی، روحیات فردی و ...) برگزیده‌اند.

در شعر و غزل‌های منزوی، بارها گفتگوهای عاشقانه، رنگ عناصر حماسه و
 اعتراض و گاه سوگ می‌گیرد. این حرکت، هم به نوع مواجهه شاعر با واقعیت عشق بستگی
 دارد و هم برآمده از زخم خوردگی‌های شاعر از تحولات روزگار و ناخشنودی‌های او از
 کاستی‌ها و نابرابری‌هاست. واقعه مرگ اندوهبار و خونین بر دار شاعر، تأثیری ژرف در

ذهن و زبان او گذاشته؛ به نحوی که به تکرار می‌بینیم که در عاشقانه‌ترین شعرها نیز، گریزی به این واقعه می‌زند و خشم و اندوه خود را در فضای عاشقانه شعر فریاد می‌کند. نکته مهم این است این بیان دردمندانه، فراتر از احوال فردی می‌رود و رنگ اعتراض و نقدهای اجتماعی می‌گیرد. برای نمونه در غزلی عاشقانه و عاطفه محور که پیش از این ابیاتی از آن آمد؛ با مطلع:

چشمان تو که از هیجان گریه می‌کنند در من هزار چشم نهان گریه می‌کنند
به این بیت‌ها می‌رسیم که:

انگار با تو بار دگر خواهران من در ماتم برادرشان گریه می‌کنند
در ماتم هزار گل ارغوان مگر با هم هزار سرو جوان گریه می‌کنند...
(منزوی، ۱۳۸۸: ۳۱۸)

چنانکه روشن است در این دو بیت، هم احوال و اندوه شاعر بیان شده است و هم با بیانی نمادین، (هزار گل ارغوان و هزار سرو جوان)، نگاه اجتماعی و اعتراضی شاعر بازتاب پیدا کرده است.

نسیم خوش‌خبر! از نور چشم من چه خبر؟ همیشه در سفر! از بوی پیرهن چه خبر؟
تو پیکری و هم پیغام عاشقان داری از آن پری، گل قاصد! برای من چه خبر؟...
پرندگان پر و بالتان بسته هنوز از آن سوی قفس، از باغ، از چمن چه خبر؟
نشسته در رخت ای صبح! چشم شب‌زده‌ام طلایه‌دار! ز خورشید شب‌شکن، چه خبر؟
بشارتی به من از کاروان بیار ای عشق! همیشه رفتن و رفتن، از آمدن چه خبر؟...
(منزوی، ۱۳۸۸: ۱۵۹)

در این غزل که از عاشقانه‌های ناب منزوی است، اشتیاق و انتظار شاعر برای معشوق، بیت‌های آغازین را حال و هوایی ویژه بخشیده است، کم‌کم با شگرد نمادسازی شاعر رنگ و بوی اجتماعی و انسانی می‌گیرد؛ واژه‌ها و ترکیب‌هایی مانند «قفس، صبح، طلایه دار، خورشید شب‌شکن، کاروان» نمایانگر همین کارکرد است.

او حتی عاشقانه‌ترین مرگ را گاه، با لحن حماسی، بیان می‌کند:

گزیدم از میان مرگ‌ها، اینگونه مردن را تو را چون جان فشردن در بر، آنگه جان سپردن را

خوشا از عشق مردن در کنارت ای که طعم تو
 کنایت برفراز دار زد، جانبازی منصور
 حلاوت می دهد حتی شرننگ تلخ مردن را
 که اوج این است، این، در عشق بازی پا فشردن را ...
 (منزوی، ۱۳۸۴: ۶۹)

همچنین:

روزی که می خواندی، مخور می محتسب تیز است
 چون می شدی مخوق از آن مستان، تو را، ای تو!
 آن دم که گفتمی: باز گرد ای عید از زندان
 هر کس رسید از عشق ورزیدن به انسان گفت
 لحن و نوایت را در آن سامان، کسی شناخت
 خاتون شعر و بانوی ایمان کسی شناخت
 خشم و خروشت را در آن زندان کسی شناخت
 اما تو را ای عاشق انسان کسی شناخت
 (همان: ۸۴)

در این غزل دردمندانه، شاعر سرگذشت شعر و عشق را با زبانی حماسی و خشم آلود و بازنمایی و تنگناها و خفقان‌های تاریخی و اجتماعی را بازگو کرده است.

ناظم حکمت، در این رویکرد یعنی گره زدن زیستن عاشقانه در شعر به اعتراض و مبارزه، بیش از منزوی پیش رفته است. سبب آن نیز این است که خاستگاه فکری شخصیت ناظم حکمت، فضای انقلاب و مبارزه است.

او با بسیاری از محافل و شخصیت‌های کمونیستی آن روزگار، مانند «مایو کوفسکی» همفکری و همنشینی داشت و از مخالفان حکومت دیکتاتوری ترکیه آن روز و از مبارزان سرسخت به شمار می‌رفت؛ بیشتر دوران زندگی او در زندان و تبعید و آوارگی گذشته است. طبیعی است که حریم فردی عشق‌های او در آثارش، آکنده از درون مایه‌های اعتراضی و دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی و وطن خواهانه باشد.

این رویکرد در تمام دوره‌های زندگی ادبی و آثار او استمرار دارد. در واقع ناظم حکمت یک مبارز انقلابی عاشق پیشه است؛ اما منزوی عاشق پیشه‌ای زخم خورده از دگرگونی‌های روزگار خویش است.

در تمام واگویه‌های عاشقانه ناظم حکمت، یعنی شعرها و حتی نامه‌های عاشقانه‌اش، دغدغه‌های مبارزه و رنج و شکنج‌های این عرصه، برجسته و پررنگ است.

نگاه کن به شیری که در قفس آهنین می چرخد / نگاه کن به چشمانش / چون دو خنجر آخته / پرکینه / مغرور
و سربلند / پیش می رود / پس می آید / می رود / می آید.

(حکمت، ۱۳۵۲: ۶۹)

در شعری دیگر خطاب به معشوق (همسر) از شکوه پرچم انقلاب می گوید:
... امروزه نه ملال، نه اندوه / امروزه محبوب ناظم حکمت باید زیبا شد / چونان پرچم انقلاب.

(همان: ۱۱۸)

در اثری دیگر از درازنای مدت زندان، پرچم خونین و معشوق زیبا توأمان سخن می گوید:
«پشت سر پانزده سال زندان / روبرو هفده سال دیگر / پرچمی در اهتزاز در سرم / سرخ چون
خون / زنی را دوست دارم / سفید چون برف / ترانه‌ای می خوانم / امیدوارتر از نهال‌ها / در
ترانه‌ام، نبرد، اندوه و شادی انسان‌ها / و در دستانم دست همسرم که نمی توانم لمسشان
کنم.» (همان: ۱۷۴)

۲-۳-۴. عشق زمینی (توجه به خصلت‌های زنانه و تنانۀ معشوق)

در سنت تغزلی ما، معشوق، اگرچه بسیار خواستنی و باشکوه و زیباست، اما همه این مفاهیم، وصف‌هایی کلی از معشوق به دست می‌دهد و افزون بر این تشخص و هویت معشوق (حتی در شعر عاشقانه زمینی) مبهم و واقعیت او در هاله‌ای از رمز و رازها و گاه در آمیخته با تصویری اساطیری و قدسی است. یکی از تحولاتی که در بازنمایی سیما و تشخص معشوق در غزل نو (پس از نیما) رقم خورد، عینی و ملموس شدن اوست. معشوق بسیاری از غزلسرایان امروز، زنی است که ویژگی‌های ظاهری، عاطفی و اخلاقی او با جزئیات باورپذیر بازگو می‌شود و او معشوقی در پرده و پستو و دست نیافتنی نیست؛ بلکه می‌تواند در عرصه‌های گوناگون تجربه‌های زیسته عاشق (شاعر) حضوری گنش‌گرانه داشته باشد. سخن بگوید؛ گریه کند؛ دلتنگ شود؛ بخندد و متناسب با شرایط و شیوه زندگی امروزین، نقش ایفا کند. به ویژه در غزل‌های شاعری چون حسین منزوی و تنی چند از شاعران امروز، تجربه‌های فردی شاعر در مهرورزی به زنی که دوستش دارد و با او زندگی می‌کند؛ یا شرایط زندگی به گونه‌ای رقم می‌خورد که از او دور می‌افتد، سبب فردیت مفهوم عشق در شعر این شاعران شده‌است.

در مقاله «فردیت عشق در غزلیات حسین منزوی» آمده است:

منزوی در دگرذیسی سیمای زن، آفرینش "معشوق معاصر" تغییر ساختاری، محتوایی و موسیقایی و خلق ترکیبات، تشبیهات و استعارات نو و بکر در غزل‌های عاشقانه، برپایه شاخصه‌ها و نیازمندی‌های انسان معاصر پرداخته است. (هادی لو، عقدایی، حسنلوف تلخایی، ۱۴۰۰: ۱۹۰)

این کارکرد عشق که نوعی فردیت را بازمی‌نمایاند در شعر ناظم حکمت نیز بسیار برجسته و فراگیر است. تجربه‌های متعدد عاشقانه ناظم و گفتگوهای او با معشوق زن (همسر) در دوره‌های مختلف زندگی شاعر و در سراسر آثار او حاضر است. اما در کنار این وجه مشترک شعر منزوی و حکمت یعنی سخن گفتن از زنی مشخص به عنوان معشوق و یا سخن عاشقانه گفتن با او و ستایش زنانگی و تنانگی‌هایش، یک تفاوت آشکار، بین شعر منزوی و حکمت از این منظر وجود دارد؛ در شعر منزوی با پشتوانه‌های همان سنت‌های تغزلی شعر پارسی، در پس‌زمینه عشق زمینی شخصی شاعر، فضایی مه‌آلود از عشقی اساطیری، رمزی و گاه عارفانه نیز دیده می‌شود؛ اما در شعرهای ناظم حکمت به ندرت چنین پس‌زمینه‌ای وجود دارد.

ابتدا نمونه‌هایی از شعر منزوی را مرور می‌کنیم:

الا زنی که صدایی - فقط صدا- ای زن! صدای با دل و جان من آشنا، ای زن!
 من از تو نام تو را خواستم، غروب آری که تا به نام بخوانم شبی تو را ای زن!
 تو هیچ نام نداری به ذهن من ناچار به نام عشق تو را می‌زنم صدا ای زن
 (منزوی، ۱۳۸۷: ۳۸۵)

«زن» یکی از کلید واژه‌های پربسامد شعر منزوی است. این کلید واژه، گویای این

است که شاعر به زن بودن و زنانگی معشوق واقعی و زمینی خود توجه ویژه دارد:

زنی که صاعقه وار آنک ردای شعله به تن دارد فرو نیامده خود پیداست که قصد خرمن من دارد...
 ... زنی چنین که تویی بی‌شک شکوه و روح دگر بخشد به آن تصور دیرینه که دل ز معنی زن دارد...

(منزوی، ۱۳۹۹: ۱۱۰)

عشق به این معشوق زن، بر محور ویژگی‌های ظاهری او یا خصیصه‌های زنانه‌اش تصویر می‌شود و گاه تا فضاهای تنانه (اروتیک) پیش می‌رود:

بانوی من که چشم فرو بست خواب را
در خواب خود به بند کشید آفتاب را
می‌بیندش خیال که از راه می‌رسد
تن‌پوش کرده پیرهن ماهتاب را
همچون نگین به حلقه سیمین صورتش
از لب سوار کرده، عقیق مذاب را
بر شانه‌هاش ریخته آوار موج را
بر سینه‌هاش بسته، چراغ حباب را...
(منزوی، ۱۳۷۳: ۷۲)

یا:

ای بوی دوست! شب همه شب در بر منی
ای دوست! ای خیال خوش! ای خواب خوش‌ترین
هر جرعه‌ای که می‌خورم از تو معطر است
یاد مدام حافظه بس‌تر منی
تا زنده‌ام، تو زنده‌ترین در سر منی...
برگ گلی، رها شده در ساغر منی
(همان: ۷۱)

در بیت زیر، شاعر جذبه تنانه معشوق را چنین تصویر می‌کند»
حاصل جمع آب و تن تو، ضربدر وقت تن شستن تو

این سه منهای پیراهن تو، بر که را کرده حالی به حالی

(منزوی، ۱۳۸۰: ۹۴)

اما همچنان که اشاره شد، شعر منزوی در پس زمینه این عشق و معشوق جلوه گر در زنانگی و تنانگی، مفهوم رمزی و قدسی عشق را هم دارد که این رویکرد شاعر، به شعر او پشتوانه فکری و فرهنگی و حتی زیبایی شناختی ویژه‌ای بخشیده است. غنای فرهنگی شعر عاشقانه زیر را توجه کنیم:

دستش از گل، چشمش از خورشید سنگین، خواهد آمد
با همان «آنی» که پنداری خود از روز نخستین
بسته بار گیسوان از نافه چین خواهد آمد...
شعر گفتن را به حافظ داده تلقین خواهد آمد...

(منزوی، ۱۳۸۴: ۳۵)

یا:

گوارای من! آه ای شعر ناب من! سلام ای عشق!
 زمین خاکی ام، گرد سرت می گردم و هستم
 در عرفان زیبایی به روی من تو وا کردی
 تو عقل سرخ را با واژه هایم آشتی دادی
 به جام شوکران من، شراب من! سلام ای عشق!
 سلام ای زندگی بخش آفتاب من! سلام ای عشق!
 سلام ای معرفت را فتح باب من! سلام ای عشق!
 سلام، آه ای شعور شعر ناب من! سلام ای عشق!

(منزوی، ۱۳۷۱: ۳۹)

در این غزل، شاعر از مفهوم متعالی عشق و وجه معرفت شناختی آن با بیانی هنری و عاطفه مند سخن گفته است.

در اینجا نمونه هایی از شعر ناظم حکمت بیان می شود که شاهد مثال هایی برای کارکرد عشق در مفهوم زمینی آن است. بسیاری از عاشقانه های ناظم حکمت، ناظر به زنانگی و زیبایی ها و دلبری های یار و معشوق (همسر) است این وجه عاشقانه های او بازتاب مستقیم عشق ورزی های ناظم در زندگی فردی اوست:

روز تولد تو، باران درشت دانه، چون خوشه های انگور می بارد / حیران، خیس در برابرت ایستاده ام / درختی هستی با سرشاخه هایی از طلا / در میانه دریا...

(حکمت، ۱۳۹۵: ۲۶۹)

موهبت را در آفتاب خشک کن / عطر دیرپای میوه ها را بر آن بزن / عشق من! / فصل / پاییز است.

(همان: ۱۱۶)

واگویه های عاشقانه ناظم بر محور زیبایی یک زن، که با تمام وجود به او اظهار مهر می کند؛ بخش زیادی از آثار او را دربر گرفته است:

زن عزیزم / به این که چند سال داری / نه تا به حال فکر کرده ام / و نه فکر خواهیم کرد / سه سال داری تو
 دلبندم / کودکی تپل، سرخ و سفید / شیطان و دوست داشتنی / تو هجده سال داری زیبای من / آهویی درشت
 چشم و ظریف پا ... (همان: ۹۳)

در شعرهای ناظم نیز گاهی مانند منزوی، عشق ورزی های تنانه روایت می شود:

برهنه در آغوشم / شهر، غروب و تو / چهره درخشانان / عطر گیسوانتان / این صدا / کوب کوب قلب من - /
 تاب و تب کیست / توف شهر، غروب / و یا من? ..

(ناظم حکمت، ۱۳۹۸: ۱۰۰)

۲-۳-۵. کارکرد زیبایی شناسانه و هنری عشق در شعر دو شاعر

یک اصل مهم در حوزه آفرینش‌های ادبی به ویژه شعر این است که هر درون مایه و مفهومی که دست مایه شاعر قرار می‌گیرد، خواه بیرون از حوزه ادبیات باشد، مانند اندیشه‌های فلسفی، مسائل اجتماعی و ... یا از جنس عناصر شعری باشد؛ مانند عواطف و حالات شاعر، باید در زبان و فرمی زیبایی شناسانه، عینیت پیدا کند. در واقع خلاقیت و هنرمندی شاعر در همین شیوه‌های بیان هنری او آشکار می‌شود. اگر پدید آورنده آثار ادبی از این اصل غافل و یا در بکارگیری آن کم توان باشد، تردیدی نیست که اثر او فاقد جاذبه و ماندگاری می‌شود؛ چنین آثاری به آسیب شعارزدگی و کم مایگی دچارند و نمی‌توان آنها را در ردیف آفرینش‌های ممتاز ادبی قلمداد کرد. بنابراین شاعران اثرگذار در هر دوره، آناند که ضمن غنای فکری و فرهنگی و محتوایی آثارشان، در قلمرو زبان و فرم نیز خلاقیت و شیوه‌های بیان زیبا و اثرگذار را نیز به کار گرفته‌اند. به عبارتی جمال‌شناسی شعر آنان در اوج قرار دارد. بسیاری از نظریه‌پردازان امروز نیز مانند «یورگن هابرماس» از اهمیت امر زیباشناسانه، در گسترش دایره مخاطبان آثار ادبی و هنری سخن گفته‌اند. (ر.ک: ژیمنز، ۱۳۹۰: ۳۴۲)

نکته مهم اینکه حسین منزوی و ناظم حکمت هر دو از توانمندترین شاعران دوره خود در پدید آوردن کارکردهای زیبایی شناسانه شعر هستند. جمال‌شناسی شعر دو شاعر از توانش و جاذبه‌های فراوان برخوردار است و به همین سبب هر کدام در قلمرو فرهنگ و زبان خود شاعرانی مهم و اثرگذار قلمداد می‌شوند.

تمام مضامین، مفاهیم و درون مایه‌های شعر منزوی و ناظم با کارکرد زیبایی شناختی و با شگردهای هنری بیان شده‌اند. از درون مایه‌های اجتماعی و اعتراضی گرفته تا ژرف‌ترین عواطف انسانی و مفهوم جهان شمول. عشق در شعر آنان هم به باورمندی آنها به مفهوم عشق و هم به تجربه‌های عمیق فردی آنها از عشق و هم به بازنمایی آن در زیبایی‌های گوناگون زبانی و فرمی تکیه دارد.

شعر منزوی ضمن بهره‌گیری متعادل و متناسب از شگردهای بلاغی و ایماژآفرینی‌های مؤثر بر پایه انواع تشبیه و استعاره، با ترکیب سازی‌های نو و استفاده بهینه از ظرفیت‌های زبانی و موسیقایی، درون مایه‌های عاشقانه را به محور قدرتمند زیبایی شناسانه شعر خود بدل کرده است؛ یعنی هنرمندانه‌ترین رفتارهای زبانی منزوی در عاشقانه‌های او ظهور کرده است. تصویرهای پویا و خلاقانه او در بازنمایی زیبایی‌ها و جلوه‌های دلبرانه معشوق، از موفق‌ترین شگردهای شاعری اوست.

ز باغ پیرهنّت چون دریچه‌ها وا شد بهشت گمشده، پشت دریچه پیدا شد
رها ز سلطه پاییز، در بهار اتاق گلی به نام تو، در بازوان من، وا شد
تمام منظره، پوشیده از تو شد؛ یعنی جهان به چشم دل من، دوباره زیبا شد
(منزوی، ۱۳۷: ۶۰)

در بیت‌هایی که خواندیم، تصویرهای تازه بر پایه تشبیه‌ها و استعاره‌های پی در پی برجسته است.

نمونه‌ای دیگر:

ای گیسوان رهای تو از آبشاران رها تر چشمانت از چشمه‌ساران صاف سحر با صفاتر
ای مرمر سینه تو در آن طرفه پیراهن سبز از خرمن یاس در بستر سبزه‌ها دلبراتر
ای خنده‌های زلال تو در گوش ذرات جانم از ریزش می به جام آسمانی تر و خوش صداتر...
(منزوی، ۱۳۹۹: ۵۰)

در این شعر تصویرها و تشبیه‌ها با موسیقی بیرونی و درونی شعر (واج آرای‌ها) هماهنگ و هم‌افزا پیش می‌روند.

یا:

لبت صریح‌ترین آیه شکوفایی ست و چشمه‌ایت، شعر سیاه گویایی ست
چه چیز داری با خویشتن که دیدارت چو قله‌های مه آلود، محو و رویایی ست
تو از معابد مشرق زمین عظیم‌تری کنون شکوه تو و بهت من تماشایی ست...
(منزوی، ۱۳۸۴: ۲۳)

زنی که صاعقه‌وار آنک، ردای شعله به تن دارد فرو نیامده خود پیداست که قصد خرمن من دارد...

(همان، ۴۴)

زن جوان غزلی با ردیف آمد بود که بر صحیفه تقدیر من، مسود بود...

... دو چشم دلشت دو سبز آبی بلا تکلیف که بر دو راهی دریا چمن مردد بود...

(همان، ۱۴۰)

تصویری که در بیت اخیر، منزوی از رنگ چشم معشوق به دست داده‌است، در شعر پارسی بی سابقه است. باری، این کارکردهای زیبایی‌شناسانه، شگرد مستمر منزوی و ویژگی سبکی اوست. بنابراین ذکر نمونه‌ها و بحث و طبقه‌بندی شیوه‌های زیبایی‌شناسی او، نیاز به مبحث و مقاله‌ای جداگانه دارد؛ پس به همین چند نمونه بسنده می‌شود. وجود این ویژگی در شعر ناظم حکمت نیز کم و بیش برجسته است. شاهد مثال‌هایی را ذکر می‌کنیم:

توفان منی پر آفتاب و رخشان / همسر منی با موهای زرد چوکاه / و پلک‌هایی آبی

(حکمت، ۱۳۹۵: ۲۶۹)

در تابش خورشید / همچون مهی آبی رنگ در انتهای دریا / در چشمهایم بخار می‌شود / قلبم شاخه زردآلویی ست / تو چون میوه‌ای با پرزهای طلایی / تاب می‌خوری...

(حکمت، ۱۳۹۶: ۴۱)

ناظم حکمت نیز در خلق ایماژها و آوردن تشبیه‌های نو، عاشقانه‌هایش را به کانون جلوه‌ها زیبایی‌شناسانه بدل کرده‌است؛ در کنار این روش‌ها او با شیوه‌هایی چون هم‌جواری، هم‌زیستی و تقابل عناصر زیبا و خلاقانه در زبان شعر بر غنای هنری آثارش افزوده‌است:

غوطه‌ور شدن در چشمانت چون غرق شدن در جنگلی آفتاب / گرسنه و خشمگین...

(حکمت، همان: ۶۵)

چشمانم را می‌بندم / در تاریکی تو هستی / به پشت خوابیده‌ای / پیشانی و مُج‌هایت / مثلثی از طلا / درون پلک‌های بسته‌ام / ترانه‌های آنجا همه چیزی با تو می‌آغازد / با تو جان می‌گیرد / با تو می‌زید

(حکمت، ۱۳۹۸: ۶۵)

در شعر زیر تلخی دوری را در فضایی سیال از ایماژها با شیرینی امید، درآمیخته‌است: در این دیر هنگام / در این غروب پاییز / سرشارِ واژه‌های توام / واژه‌هایت / جاودانه چون زمان، چون ماده / برهنه چون چشم / سنگین چون دست / و رخشان چون ستاره / واژه‌هایت / از قلب تو، تن تو، اندیشه تو /

آمدند/ و تو را چون یک مادر/ همسر/ و دوست/ برآیم آوردند/ واژه‌های تو غمگین، دردناک، شاد، امیدوار، گرمابخش/ واژه‌های تو انسانی بودند. (همان: ۵۲)

۳. نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث مطرح شده و تطبیق و تحلیل عاشقانه‌های حسین منزوی و ناظم حکمت از منظر کارکردهای عینی مفهوم عشق در شعر آنان، می‌توان نتایج زیر را مطرح کرد:

- مفهوم و درون مایه عشق از اصلی‌ترین و فراگیرترین جنبه‌های محتوایی و لایه‌های معنایی در شعر این دو شاعر است؛ با این تفاوت که جهان شعر منزوی اساساً بر مفهوم عشق بنا شده؛ اما به فراخور مسائل فرامتنی، عاشقانه‌های او کارکردهای دیگری نیز پیدا می‌کند؛ درحالی که جوهره شعر ناظم حکمت مبارزه و اعتراض است اما به سبب باورمندی او به مفهوم عشق و تجربه‌های عمیق عاطفی‌اش، مفهوم عشق در شعر او جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است.

- دیگر اینکه این عشق محوری در شعر آنان، بر اساس پشتوانه فکری و تجربه‌های فردی هر شاعر سبب درک و دریافت‌هایی مشابه و نزدیک از مفهوم عشق شده است و در لایه‌ها و عناصر شعر آنان نمودهایی مشابه داشته است.

- نمودهای مفهوم عشق در شعر این شاعران به محورها و کارکردهایی چندگانه بدل شده است؛ از جمله کارکرد عاطفی و تغزلی، کارکرد اجتماعی و اعتراضی، کارکرد زمینی و فردی، کارکرد زیبایی‌شناختی و تغزلی که این کارکردها در شعر هر دو شاعر برجسته و مشترک‌اند؛ اگرچه در شیوه‌های اجرا در زبان شعرشان، تفاوت‌هایی نیز دارند.

- نتیجه کلی‌تر اینکه کارکردهای مشترک مفهوم عشق در شعر دو شاعر در دو کشور و دو زبان و دو فرهنگ متفاوت، نشان می‌دهد یک مفهوم بزرگ و فراگیر انسانی، مثل عشق، می‌تواند بسیاری از تفاوت‌های زبانی، اجتماعی، اقلیمی و هنری را کنار بزند و به پشتوانه و زمینه مشترک آثار ادبی و هنری تبدیل شود و آنان را از جهات گوناگون به هم

نزدیک کند. بنابراین با پژوهش‌های تطبیقی می‌توانیم این زمینه‌های مشترک را کشف و آشکار کنیم و از معبر ادبیات، تعامل فرهنگی بین ملت‌های گوناگون را گسترش دهیم.

کتابنامه

- بقایی، ماکان. صابر، غلام. (۱۳۸۸). *کی یر کنار و اقبال: فیلسوفان عشق*. تهران: یادآوران
- حافظ. (۱۳۷۸). *دیوان*، تصحیح غنی و قزوینی. چ چهارم. تهران: انتشارات علم و سخن
- حکمت، ناظم. (۱۳۹۸). *تو را دوست دارم چون نان و نمک*. ترجمه احمد پوری. چ هفدهم. تهران: چشمه
- حکمت، ناظم. (۱۳۹۵). *کجاست داستان تو*. ترجمه احمد پوری. چ دوم. تهران: نگاه
- حکمت، ناظم. (۱۳۹۶). *نامه‌های عاشقانه ناظم حکمت*. ترجمه ایلچین حسن زاده. تهران: قطره.
- حسینی، حامد. (۱۳۸۴). *جستاری در غزل تأثیرگذار امروز*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. با راهنمایی محمدصادق بصیری. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان
- ژیمنز، مارک. (۱۳۹۰). *زیبایی‌شناسی چیست؟*. ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی. تهران: ماهی
- سعدی. (۱۳۷۰). *عاشقانه‌های سعدی*. به کوشش کمالی سروستانی. تهران: نظر.
- سینگر، اورینگ. (۱۳۹۸). *فلسفه عشق*. ترجمه میثم محمد امینی. تهران: نشر نو.
- صفوی، کورش. (۱۳۸۹). *زبان‌شناختی و ادبیات*. تهران: هرمس.
- کفافی محمد، عبدالسلام. (۱۳۸۲). *ادبیات تطبیقی*. ترجمه سید حسین سیدی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- محسنی نیا، ناصر. (۱۳۹۳). *ادبیات تطبیقی در جهان معاصر*. تهران: علم و دانش.
- مجابی، جواد. (۱۳۸۱). *شناختنامه احمد شاملو*، چ سوم. تهران: قطره.
- منزوی، حسین. (۱۳۹۹). *از ترمه و تغزل*، چ یازدهم. تهران: روزبهان.
- منزوی، حسین. (۱۳۷۳). *از شوکران و شکر*. تهران: آفرینش.
- منزوی، حسین. (۱۳۷۷). *از کهریا و کافور*. تهران: کتاب زمان.
- منزوی، حسین. (۱۳۸۰). *این کاغذین جامه*. تهران: نغمه.
- منزوی، حسین. (۱۳۸۴). *با سیاوش از آتش*. چ دوم، تهران: پازنگ.

- منزوی، حسین. (۱۳۷۱). *با عشق در حوالی فاجعه*. تهران: پاژنگ.
- منزوی، حسین. (۱۳۸۵). *مجموعه اشعار*. به کوشش حسین فتحی، تهران: نگاه.
- هاشمی کرمانی. (۱۴۰۰). *منظهر الاثار*. با تصحیح و تطبیق حامد حسینخانی. تهران: میراث مکتوب.
- هادی لو، رضا. (۱۴۰۰). «فردیت از غزلیات حسین منزوی». *فصلنامه بهارستان سخن*. دوره ۱۸. شماره ۵۲. صص ۱۹۶-۱۷۵.

